

ЗМІСТ

Вступ	9
Порожні п'єдестали	35
Вітчизняна класика у просторі ідеологічного протистояння	73
Скарби розритої могили	100
Апологія українського лицарства	131
Стара Громада проти колективної амнезії	155
«Те світло, що живе і без зорі...»	172
Старосвітські портрети в уяві вигнанців	219
Де шукати пам'ять, коли спалено національну бібліотеку?	255
«Схились до мушлі спогадів — і слухай...»	293
Радянська спадщина в ландшафті національної пам'яті	315
Війна, травма і необхідність свідчити	387
Післяслово	426

Вступ

Спогади іноді стають найдорожчим, що ми маємо; пригадування може бути цілющим і рятівним, або, за інших обставин, болісним, травматичним, майже вбивчим. Переможна пам'ять-слава або гнітюча пам'ять-рана по-різному визначають долі як індивідумів, так і спільнот, а забуга, загнана в підсвідомість, прихована обтяжлива чи ганебна правда може обернутися руйнівною хворобою і втратою ідентичності. На катастрофічній межі люди роблять усе можливе й неможливе, аби надіслати лист у вічність, зберегти свідчення для нащадків, які колись же шукатимуть затоптаних слідів, власних початків, утраченого спадку, намагаючись з'єднати розірваний зв'язок поколінь. У темні, недобрі часи значущість пам'яти як базової людської потреби виявляється з особливою яскравістю й очевидністю: ніби потужний промінь вихоплює з похмурої чорноти картини, які потверджують нашу довіру до світу / світла на противагу, — згадаймо Василя Стуса, — світу безнебому, збовваненому.

Битви за пам'ять не припинялися ніколи; вона пов'язана зі славою й владою, тож одні намагалися будь-що-будь зберегти свідчення про звитяги й звершення, увічнити імена, інші натомість знищували літописи, фальсифікували документи, аби всі забули

про їхні нечестиві й гріховні вчинки. Можновладці тримали біля себе покірних і відданих історіографів; загарбники насамперед палили бібліотеки й архіви, грабували храми й монастирі. Стіни й мури зацілілих будівель також бережуть закарбовані в камені тисячолітні згадки й передання. Київські храми обертав у руїни Батий. Але й новітні варвари спокушались недоброю геростратовою славою, і наше співіснування з російською імперією — це також часи втрат і грабунків. Лише в минулому столітті було знищено безліч шедеврів зодчества, спалено книгозбірні, обікрадено музеї. Але й шляхетних, самозречених захисників національної пам'яті не забракло, тих, хто свідомо обирав спротив, робив усе можливе й неможливе для збереження дорогих святинь і реліквій. Скажімо, трагічного 1934 року мистецтвознавець Микола Макаренко домігся збереження приреченої Софії Київської, відмовився підписувати акт про руйнування Михайлівського Золотоверхого — і поплатився життям за врятовану тисячолітню святиню. А ранньої осені 1941-го вибухівку знову завезли на територію Софії, і тепер директор заповідника Олекса Повстенко зміг переконати лейтенанта НКВС не брати гріха на душу й не виконувати злочинний наказ. Дзвіниця й далі тримає високе небо над Києвом. Ось ще один, пізніший, епізод з невпинної війни проти насильницької амнезії... Травень 1964-го, на вулиці, яка й веде до Софії, палає ніким не рятована національна бібліотека. Михайлина Коцюбинська, інтелектуалка, дисидентка, племінниця нашого геніального письменника, — порпається в купі недогарків, намагаючись відшукати хоч щось заціліле, і до рук потрапляють безцінні інкунабули, книжки, які й свідчили про закоріненість української культури, про тяглість історії. З падінням радянського режиму виявилось, що чиймись невпинними

зусиллями все ж збереглися літературні шедеври розстріляних в урочищі Сандармох українських модерністів, знайшлася, пів століття ніким не читана й не знана, «Повість без назви» Валер'яна Підмогильного. А в Харкові в кількох родинах із покоління в покоління передавалися карти з позначенням затоптаної й забитої могили Миколи Хвильового. Втрати необлічими, але й охоронці, що стояли на сторожі української пам'яті, зберегли те, що дає нам змогу почуватися не позбавленими спадщини.

Сама мова підказує нам, що нездатність згадати спричинює травму, несумісну з повноцінною життєдіяльністю: втратити пам'ять — це втратити свідомість, знепритомніти, а «спам'ятатися» — означає виправити помилку чи принаймні її осмислити. «Але забудьмо на якийсь час про того химерного писаря, що нечутно поскрипує пером десь в осередку нашого мислячого ества, — продовжує розмисел Андрій Содомора. — Гляньмо на *пам'ять*, якою вона є, ступімо на стежку самого слова — *па-м'ять*. Прадавні префікси *па-* (*по-*) — просторові (*па-доли*, *по-ділля*); «*м'ять*» споріднене з лат. *mens* — *розум*. Св. Августин у «Сповідях» дивується розлогістю своєї пам'яті, яка зберігає образи пережитого з усіма відчуттями (найчутливіший до минулого, зауважмо, — нюх: Одиссеєві Ітака «запахнула» димом). У кожного свій простір пам'яті. На тому просторі — світлові точки: світяться крихти *живого* часу, які ми зберегли чи то волею писаря (без нього не обійтись), чи то всупереч йому — є ж «мнемотехніка» (Мнемосіна — богиня пам'яті: «мніти» — *думати*), є всім відомий заклик Горация: «*Care diem*». Але ті точки наче задуває (чи затирає) ненатлий Час»*.

* zbruc.eu/node/114903

Минуле може боліти, урази й рани треба тамувати, лікувати, шукати можливостей примирення й переконання. Усе це стосується не лише особистості, але й колективу, групи, урешті й нації: усі завоювальники — переможці насамперед позбавляють підкорених права самим розповідати про своє минуле. Уніфікація моделі пам'яті може стати загрозою, коли спогади певних груп маргіналізуються чи й зовсім не включаються в дискурсивне поле. Сучасні дослідники, зокрема німецькі, як-от Астрід Ерл чи Аляйда Ассман, підставово віддають перевагу вживанню словосполучення «культурна пам'ять» у множині, наголошуючи співіснування складних процесів і моделей різних «культур пам'яті», зумовлених, серед іншого, й уявленнями тієї чи іншої культури про час, його проминання та наступність (або її відсутність) різних відрізків чи епох. У книжці «Мандрівна пам'ять» Ерл, зокрема, особливо наголошує вплив владних структур і дискурсу влади на процеси функціонування колективної пам'яті. Пам'ять набуває політичного значення й ваги, державна політика пам'яті може сприяти формуванню й утвердженню національно-культурної ідентичності, а негація цілеспрямованої роботи з минулим натомість розмиватиме й руйнуватиме тожсамість. Безпам'ятна нація врешті буде поглинута колонізаторами. Але про зворотний бік зосередженості на минулому й невміння чи небажання позбутися отрутливих імпульсів до помсти за колишні кривди нам нагадає слово «злопам'ятність»: і це ще одна спонукка до систематичної роботи з моделями колективної пам'яті, адже праві ідеології іноді маніпулюють минулим, плекаючи ненависть до інших і посиляючися при тому на їхні невідпокутувані й гідні кари прадавні гріхи. Так само й наполягання на закритості національної культури, нечутливість до духу сучасності,

до змін спричиняє стагнацію й занепад: цих колізій і дискусій маємо подосити на рубежі XIX та XX століть, коли вітчизняні модерністи зрікалися зотлілих святощів (згадаємо пророчицю Тірцу в драмі Лесі Українки «На руїнах», котра не завагалася кинути в річку арфу, склеєну зі старезних уламків, бо на такому інструменті вже можна зіграти тільки простецьку, примітивну мелодію, він непридатний для творення високого мистецтва), говорили про необхідність розриву із зужитою традицією й апологетизували нове. Власне, згадування та забування невіддільні у процесах функціонування пам'яті, і то як індивідуальної, так і колективної пам'яті різних спільнот і груп.

При кінці минулого століття студії пам'яті стали однією з тих галузей гуманітаристики, що розвивалися найактивніше. Сучасне розуміння нації як уявленої спільноти (Бенедикт Андерсон), об'єднаної міфами, винайденими традиціями, пантеонами, героями, збереженням досвідом, стало, здається, одним із чинників, які особливо впливають на стрімкий розвиток студій пам'яті. Дослідники переважно розрізняють нейронну, комунікативну та культурну пам'ять. Перша є надбанням мозку конкретної особи, натомість комунікативна передається переважно через живі спогади, проговорювання досвіду; без інституційного закріплення комунікативна пам'ять може протривати лише три (іноді чотири) покоління, зникаючи з відходом її носіїв. (Водночас варто наголосити, що в тоталітарних державах, де уявлення про минуле послідовно й жорстко фальсифікуються, живі свідчення стають іноді найважливішою гарантією невикривлених, неспотворених картин пережитого, як вони зафіксувалися для учасників подій, незамінним антидотом проти вживлених у масову свідомість хвороботворних бацил. Збирання й збереження таких спогадів дає змогу